

Stylistics of Abolfazl Allami Sultanate

Farzane Rezaei¹ | Mohammadreza Movahedi² | Yahya Kardgar³

1. Ph.D. student, Department of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran
2. Corresponding Author: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran. Email: Mr.movahedi@qom.ac.ir
3. Professor of the Department of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran

Article history: Received 15 April 2023; Received in revised form 02 March 2024; Accepted 05 March 2024; Published 23 September 2025

Abstract

One of the noteworthy works in the field of sending is the collection of correspondence of Abulfazl Allami, the minister of Akbar Shah Gorkani. With the stylistic examination of Sultaniat, as the book or the first part of this collection, it can be seen that Abul Fazl, as a pioneer of recitation and rewriting and a reformer of Timurid's sick prose, also used his selected prose in the writing of Monashat; Therefore, a clear distinction can be seen between his correspondences and other works of this period, which are placed in the category of artificial prose. Looking at this section, it can be said: What distinguishes the prose of Abul Fazl's constructions from the prose of other constructions of this era is his tendency to write Persian and synthesize Persian and avoid clerical difficulties and rhetorical combinations far from the mind and twisting of phrases and as a result the simplicity and fluency of the prose. He is both eloquent and eloquent. At the content level, Sultaniat, as the ambassador of the ideas of Abul Fazl and his servant, has implicitly and openly included the greatest ideology of this age, that is, the philosophy of total peace.

Keywords: Tersel, Allami Correspondence, Sultaniyat, Stylistology, Abolfazl Allami

1. Introduction

In the realm of historical correspondence, one of the remarkable compilations is the collection of letters by Abulfazl bin Mubarak Nāgouri (958-1011 A.H.), also known as Abulfazl Allāmi. He was a historian, writer, Persian-speaking thinker, and a trusted prime minister of Akbar Shah Gourkāni, the great king of India. After his passing, his niece, Abd al-Samad bin Afzal Muhammad, organized and completed the compilation in 1015 AH. Allāmi's correspondence contains a substantial volume of decrees and letters, along with numerous references to historical events during Akbari's era and his contemporaries. This collection sheds light on the lesser-known aspects of the history of the Gourkanians of India and is considered a valuable supplement to the "Akbarnāme," the most significant compiled work on the history of the Gourkanians of India.

Numerous manuscripts of this work, copied in various regions and centuries, are still in existence and the stone prints produced in India based on these copies underscore the undeniable value of this work. It is surprising that despite the extensive background and the presence of numerous manuscripts in many libraries across the country, this magnificent work has not yet been published. Scholars of literature, history, and researchers in this field have been unable to benefit from the richness of this source due to the absence of a revised text. It is important to note that stone prints being mere reproductions of a single manuscript without correction or comparison with other manuscripts are erroneous and should not be relied upon due to the limited availability and lack of thorough scrutiny.

Hence, it is imperative to undertake a scholarly revision of this significant work to provide Iranian researchers with a refined and reliable text. This article delved into the investigation of the writing

style of Sultāniāt (royal correspondences) by drawing upon several manuscripts and utilizing the foundational version (No. 1320 of the Parliament Library). The primary aim of this research was to address the following question: What constitutes the principal stylistic feature of Allāmi's correspondence?

1.1. Research Methodology

In our stylistic analysis of the royal correspondences found in the first book of Allāmi's collection, we conducted a thorough revision of the texts and then examined them using a layered stylistic model, encompassing five phonetic, lexical, syntactic, rhetorical, and ideological layers. This approach allowed us to discern the individual contribution and role of each layer in shaping Abolfazl's prose style and identifying the unique elements of his new style. Within this article, we placed particular emphasis on the rhetorical layer, as well as conducting stylistic and aesthetic analyses of his correspondence.

2. Discussion

Abolfazl employed his new style in composing Mansha'āt (letters) as well. Consequently, a clear distinction could be observed between his correspondences and other letters from this era, which typically fell into the category of composed prose often laden with verbosity and complexities, lacking grace, significance, and substance. Upon scrutinizing the style of his letters, it became evident that Abolfazl did not confine himself to a specific style when writing letters. Instead, his style in this format was a fusion of simplicity and technicality, resulting in a prose that was as diverse as a bouquet of flowers rather than being uniform. In his royal correspondences and letters where eloquence was essential, particularly in praising elders and princes, his composition style was exemplary. He adeptly employed literary nuances, crafting beautiful examples of Persian rhymed prose. However, his language tended to be straightforward when his aim was solely to recount an event. Regarding sentence structure, it could be observed that in the syntactic layer, his royal correspondences adhered to the common syntactic patterns of the Persian language in terms of juxtaposition, as well as the quality and placement of primary and secondary elements. However, the lengths of the sentences were not uniform. At times, the sentences followed the style prevalent in earlier periods, being short and devoid of extraneous elements, standing independently in meaning and syntax. In other instances, positioning of sub-elements in the sentences and the use of consecutive synonyms and inflections led to significant gaps between the subject and predicate, resulting in relatively lengthy sentences.

Furthermore, in terms of the quality of the use of verses and hadiths in the royal correspondences, it could be observed that prose writers of this period employed these elements to embellish their words in a diverse, intricate, and at times exaggerated manner. However, these elements in the royal correspondences were presented in a restrained manner, focusing on the expression of meaning rather than the arrangement of words. Abolfazl seamlessly integrated verses and hadiths into the prose without using language that would distinguish the Arabic phrases as separate from the Persian prose. It seemed as though the Arabic phrase was an extension of the Persian phrase and removing it from the sequence disrupted the coherence and integrity of the meanings. He quoted and incorporated parts of verses or hadiths without altering their compositions, ensuring that the meaning and cause of the revelation of the entire verse or hadith did not contradict the meaning of the phrase within it as specified and emphasized by the masters of rhetoric and expression. These elements were primarily added as supplementary composition to describe or explain the meaning and at times, in the form of a parenthetical sentence to complete a word or to assimilate, while emphasizing and confirming the intended meaning.

3. Conclusion

The art of letter writing is a significant aspect of the science of composition and a highly productive technique within Persian literature. Letters as compositions have a history that dates back to the origins of calligraphy. Upon examining the works in this field, it became evident that the foundational principles and essential elements of letter writing have remained largely consistent over time. However, as with the evolution and stylistic changes observed in other literary works, correspondences have also been embellished and the language has been extended to reflect the period's style and the individual style of the writers and composers. One notable work in this field is the collection of correspondences by Abulfazl Allāmi, who served as the minister of Akbar Shah

Gourkāni. This collection is known as "Allāmi's correspondence" or "Abulfazl's composition" and comprises two parts: Sultāniāt (royal correspondences) and Ekhvāniāt (friendly correspondences).

Through a stylistic analysis of the royal correspondences, it became apparent that Abulfazl as a pioneer of pure recitation and writing and a reformer of Timurid prose incorporated his selected prose into his compositions. This resulted in a clear distinction between his correspondences and other compositions of his time, which fell into the category of composed prose.

In his letters in Sultāniāt, Abolfazl initially adhered to a composed and rhymed prose as per the tradition of correspondence. However, when conveying the main purpose of the letter and recounting events, he adopted a new style, creating a simple and fluent prose that avoided excessive complexity and compositional complications. This prose was both suitable for correspondence and robust, drawing on his skill and extensive knowledge. A prominent feature of the style in Sultāniāt was his commitment to the Persian language, eschewing artificiality and embellishment. At the rhetorical level, he employed combined similes and metaphors, adding depth of meaning through concise language, while eschewing other rhetorical structures that merely showcased compositional skills. Abolfazl's preference for clarity and fluency of expression was evident in the syntactic structure of Sultāniāt. His speech was free from dogmatism with no departure from grammatical expressions in terms of juxtaposition. It could be argued that the only characteristic that had seeped into Abulfazl's prose from the prevailing style of the era was the use of descriptive verbs, which were nearly as abundant in his prose as in the works of other writers of the time. From an intellectual standpoint, Sultāniāt implicitly and explicitly reflected Abulfazl's ideas, encompassing the prevailing ideology of the era: the philosophy of total peace and the spiritual position of the king under the auspices of God.

4. References

- Afshar, I. (1955). *Seyr-e Ketab dar Iran*, Tehran: Amir kabir.
- Ahmad Razi, A. (1999). *Tazkere-ye Haft Eqlim*, Edited by Mohamad Reza Taheri. Tehran: Soroush.
- Allami, A. (1879). *Akbarnamah*, Edited by Maulawi Abd-ur-Rahim, vol2, Calcutta: Asiatic Society of Bengal.
- Allami, A. (2005). *Ain-i-akbari*, Edited by Sir Syed Ahmad, Aligarh: Sir Syed Academy.
- Allami, A. (century 11). *Mokatebat-e-Allami*, Tehran: majles.
- Asghar, A. (1985). *Persian Historiography in Indo- Pakistan*, Lahore: Cultural Centre Islamic Republic of Iran.
- Bahar, M.T. (1970). *Sabkshenasi*, Tehran: Amir Kabir.
- Daneshgar, M. (2008). *Tarasol dar shebhe ghare*, dar Danesh-name-ye Zaban va Adab-e Farsi dar shebhe ghare, vol2, Tehran: Frhangestan Zaban va Adab-e Farsi, pp1122- 1126.
- Gawan, M. (2002). *Manazer-al-Ensha*, Edited by Masoome Madankan, Tehran: Farhangestan-i-Zaban va Adab-i-Farsi.
- Ghiyasi, V. (2015). *Mokatebat-e Mansoor va Manzooom-e Shoara va Fozaha-ye Iran; Ekhvaniyat va Soltaniyat*, Tehran: Serat.
- Haj seyed javadi, Kamal, nabi hadi. (2011). "Abulfazl Allami-ebn-e sheykh Mobarak Nagori", dar Farhangname-ye Zaban va Adab-e Farsi dar Shebhe ghare bar asas-e Farhang Adabi-e Hend va Farsi, voll, Tehran: khan-e ketab.
- Hasan Khan Bahador, M.S. (2006). *Tazkere-ye Sham-e Anjoman*, Edited by Mohamad Kazem Kahduei, Yazd: Yazd of University.
- Jahadi, A. (2014). *Tarasol dar asr-e teymuri*, Kohan-name-ye Adab-e Parsi, no2, pp75-95.
- Khatibi, H. (2010). *Fan-ne-Nasr dar adab-e parsi*, Tehran: zavar.
- Mardani, F. (1998). *Tarasol va Namenegari dar Adab-e Farsi*, keyhan-e Farhangi, no 147, pp 37-43.
- Navaei, A. (1988). *Shah Abbas; Majmoe-ye Asnad va Mokatebat-e Tarikhi Hamrah ba Yaddashthai Tafzili*, vol3, Tehran: Zarin.
- Nawshahi, A., Allahshah, R. (2017). *Persian Manuscripts Catalogs of Pakistan*, vol3, Tehran: Miras Maktoob.
- Nemati, N., Shikh al-Eslami, M. (2018). Studying the Historical and Literary thoughts of Sheikh Abulfazl Allami in Akbarnameh, *Namaeh Farhangistan*, 2, pp9-26.
- Poornamdarian, T. (1995). *Safar dar meh*, Tehran: Zemestan.

- Rezaei, Hamid. (2013). Analysis of the Prose Style of Tarasol and Ensha in the Safavid era with an emphasis on the Name Nami, **Bahar-e-adab**, No 20, pp241-255.
- Safa, Z. (1991). **History of Iranian Literature**, Tehran: Ferdowsi.
- Safarzaei, A., Sarafrazi, A. (2015). The influence of Iranian historiography on Indian Timurid types of historiography, **Journal of Subcontinent Researches**, no22, pp25-48.
- Shamisa, S. (1994). **Koliyat-e Sabkshenasi**, Tehran: Ferdos.
- Vahed, A. (1999). Tarasol va Ensha-e Farsi az Aghaz ta gharn-e Sheshom, **Nashri-ye Daneshkade-ye Adabiyat va olume ensani-e Daneshgah-e Tabriz**, no172, pp121- 167.

Cite this article Rezaei, F., Movahedi, M.R., Kardgar, Y. (2025). Stylistics of Abolfazl Allami Sultanate. *Journal of Subcontinent Researches*, 17(49), 147-164. DOI: [10.22111/jsr.2024.45356.2338](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.45356.2338)

سبک‌شناسی سلطانیات ابوالفضل علّامی

فرزانه رضایی^۱ | محمدرضا موحدی^۲ | یحیی کاردگر^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران.

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه قم، قم، ایران. ایمیل: Mr.movahedi@qom.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه قم، قم، ایران.

چکیده

ترسّل، یکی از گونه‌های پرکاربرد نثر فارسی است و منشآت، یکی از محصولات آن. از آثار شایان توجه در این حوزه، مجموعه مکاتبات ابوالفضل علّامی است. با بررسی سبک‌شناسانه «سلطانیات» به‌عنوان دفتر اول این مجموعه، در لایه‌های آوایی، واژگانی، نحوی، بلاغی و فکری می‌توان دریافت که ابوالفضل به‌عنوان پیشاهنگ سرهنویسی، و مصلح نثر بیمار تیموری، شیوه منتخبات را در نگارش منشآت نیز به کار بسته است؛ از این رو تمایزی آشکار میان مکاتبات او با دیگر منشآت این دوره که اغلب در ردیف نثر مصنوع قرار می‌گیرند، دیده می‌شود. او در سلطانیات و در مدخل نامه، به اقتضای کلام و الزام رسم ترسّل، تمام ظرایف ادبی را به کار گرفته و نثری منشیانه و مسجّع را پدید آورده است؛ اما در رکن اصلی مکتوب، فارغ از این الزامات، او سبک خود را در نگارش به کار می‌بندد. با نظر به این بخش می‌توان گفت آنچه سبب تشخیص نثر منشآت ابوالفضل در برابر نثر سایر منشآت این عصر شده، تمایل او به فارسی‌نویسی و ترکیب‌سازی فارسی و احتراز از تکلفات منشیانه در سطوح آوایی و بلاغی است که موجب سادگی و روانی نثر او در عین فصاحت و سلاست شده است. سطح محتوایی سلطانیات به‌عنوان سفیر عقاید ابوالفضل و مخدوم او، به‌صورت ضمنی و آشکار دربرگیرنده بزرگ‌ترین ایدئولوژی این عصر، یعنی فلسفه صلح کل بوده است.

واژه‌های کلیدی: ترسّل، مکاتبات علّامی، سلطانیات، سبک‌شناسی، ابوالفضل علّامی.

۱- مقدمه

فن ترسّل یا هنر نامه‌نگاری، از فروع علم انشا و نویسندگی و از گونه‌های پربار نثر فارسی است. «منشآت یا نامه‌ها محصول این فن است» (افشار، ۱۳۳۴: ۶۴۱). نامه یکی از قالب‌های مورد توجه نویسندگان ایرانی بوده است و اصول و قواعد آن، به‌عنوان نمونه کامل انشا و نثر هر عصر، مستقیم یا غیرمستقیم در دیگر آثار به کار گرفته شده و مورد تقلید و سرمشق نویسندگان و دبیران بوده است. اوج هنر ترسّل، در قرون دهم و یازدهم قمری و در عهد مغول رقم خورده است. بخش عمده ترسّلات این عصر متمایل به نثر مصنوع و متکلف است.

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۹، ۱۴۰۴، صص ۱۶۴-۱۴۷.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۶ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

استناد: رضایی، فرزانه؛ موحدی، محمدرضا؛ کاردگر، یحیی. (۱۴۰۴). سبک‌شناسی سلطانیات ابوالفضل علّامی. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۷(۴۹)، ۱۴۷-۱۶۴.

DOI: [10.22111/jsr.2024.45356.2338](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.45356.2338)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© رضایی، فرزانه؛ موحدی، محمدرضا؛ کاردگر، یحیی.

۱-۱- اهمیت موضوع و شیوه پژوهش

آثار حوزه ترسل، منبعی ارزشمند در مطالعات سبک‌شناسی است و با مطالعه و بررسی دقیق آن‌ها می‌توان به قواعد و مختصات حاکم بر اسلوب بیان و شیوه نگارش در هر دوره و نویسندگان مبتکر و پیشرو که خارج از قاعده و هنجار کلی، مبدع سبک و اسلوب خاص خود بوده‌اند، پی برد.

از آثار شایان توجه در این حوزه، مجموعه ترسلات مورخ، ادیب، اندیشمند فارسی‌زبان، صدراعظم و معتمد اکبر شاه گورکانی، ابوالفضل علمای است که به «مکاتبات علمای» یا «انشاء ابوالفضل» معروف است. او را اولین مصلح نثر بیمار تیموری و آغازگر سبکی نو در نثر این دوره دانسته‌اند (اصغر، ۱۳۶۴: ۱۸۰). در بررسی سبک‌شناسانه نثر علمای، به شیوه توصیفی-تحلیلی، براساس نسخه خطی «مکاتبات علمای» به شماره ۱۳۲۰ کتابخانه مجلس، به بررسی شاخصه‌های ممتاز و پرتکرار در پنج سطح آوایی، لغوی، نحوی، بلاغی و فکری پرداخته‌ایم.

۱-۲- پیشینه پژوهش

از آنجا که این اثر تاکنون تصحیح نشده، پژوهشی مستقل در باب آن انجام نگرفته است. در اکثر کتب تراجم قدیم و کتبی مانند سبک‌شناسی بهار و تاریخ ادبیات ذبیح‌الله صفا، به شکلی کلی به سبک نثر علمای اشاره شده است. نورالدین نعمتی و محمد شیخ‌الاسلامی در مقاله «بررسی اندیشه‌های تاریخی و ادبی شیخ ابوالفضل علمای در اکبرنامه» و آذر موسوی قوام‌آباد در مقاله‌ای دیگر با عنوان «معرفی تحفه فتحیه اثر ابوالفضل علمای و نگاهی به ویژگی‌های سبکی آن»، تا حدودی به سبک‌شناسی نثر علمای پرداخته‌اند. در هیچ‌یک از این پژوهش‌ها سبک‌شناسی نثر ترسلات علمای بررسی نشده است.

۱-۳- پرسش‌های پژوهش

با بررسی سبک‌شناسانه «سلطانیات» به‌عنوان دفتر اول مکاتبات علمای، می‌توان به این سؤالات پاسخ داد که آنچه موجب تمایز و تشخیص نثر او با دیگر آثار این دوره شده چیست؟ اثرگذاری او در انشای دیگر نویسندگان هم‌عصر یا پس از او چگونه است؟

۲- سیر تحول سبکی منشآت

پیشینه نامه و نامه‌نگاری در ایران، به پیش از اسلام بازمی‌گردد و «با توجه به آثار باقیمانده از قبل از اسلام از جمله نامه تنسر و مراسلات بهرام چوبین و خسرو پرویز و کتاب «التاج» که منبع بسیاری از اطلاعات در باب مکاتیب زبان پهلوی است» (خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۸۵-۲۸۸؛ مردانی، ۱۳۷۷: ۳۸)، می‌توان دریافت که «نثر مکاتیب در عهد پهلوی ساسانی، از نظر جمال اسلوب، مراحل از کمال فنی را می‌پیموده است» (خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۹۷) و نویسندگان در نگارش مکاتیب خود، از انواع صنایع لفظی و معنوی بهره برده‌اند.

بررسی تحول و تطور سبکی ترسل و منشآت فارسی در دوره اسلامی را می‌بایست از قرن پنجم هجری و با رسمیت یافتن زبان فارسی در مکاتیب، آغاز کرد. «نثر منشایانه این دوره در شمار رساترین و روان‌ترین آثار منثور در تطور نثر فارسی و در مرحله پختگی و سختگی و کمال نثر است و می‌توان آن را نثر مرسل عالی خواند» (مردانی، ۱۳۷۷: ۴۰؛ واحد، ۱۳۷۸: ۱۵۱). این شیوه به تدریج تحت تأثیر مکاتیب متکلف و مصنوع عربی که وام‌دار سبک ترسل عصر ساسانی بودند، به تصنع گرایید و در قرون ششم و هفتم به اوج خود رسید؛ سبکی مطنب و سرشار از صنایع لفظی و تکلفات صوری مانند: سجع‌های پی‌درپی، جناس، ترصیع و موازنه و آوردن مترادفات، تلمیحات، لفاظی، استعمال کنایات و استعارات گوناگون و آرایه‌هایی از زبان عربی همچون آیات و احادیث و امثال و اشعار عربی که چهره‌ای غیرفارسی به مکتوبات این عصر می‌داد. اما از قرن هشتم و «از زمان ظهور و خروج چنگیز خان، الی هذا الان (قرن نهم هجری)، اسلوب مذکور متروک است» (گاو، ۱۳۸۱: ۳۱) و نثر به

سادگی می‌گراید. «پس از سپری شدن دوران حکومت چنگیز خان و جانشینان او و استقرار دولت ایلخانان، بار دیگر نثر مصنوع در محاورات و مکاتبات به کار رفت» (قیاسی، ۱۳۹۴: ۳۱).

برخلاف «ساده‌نویسی که از ویژگی‌های نثر این دوره است» (بهار، ۲۵۳۵: ج ۳، ۲۵۸)، «گرایش کلی ترسل و انشا در دوره تیموری، به نثر فنی و مصنوع است و اغلب مترسلان این دوره، چه در سلطانیات و چه در اخوانیات و سایر اقسام مکاتبه، به شیوه تکلف و تصنع نظر دارند» (جهادی، ۱۳۹۳: ۷۷). با این حال نثر مصنوع این دوره زیبایی نثر متکلف دوره‌های پیشین را ندارد و صرفاً جنبه فضل‌فروشانه دارد. این سیر ناقص، در هند مشهودتر است؛ به گونه‌ای که «در نامه‌هایی که بین ایران و دهلی ردوبدل می‌گردید، غالباً مطلب مهمی نبود؛ لذا دیده می‌شود که تمام نامه عبارت است از تشبیب بدون مطلب، یعنی عبارت‌پردازی صرف و تعارفات و مدح و اغراء و اطراد و الفاظ لاطایل و اطناب‌های ممل» (بهار، ۲۵۳۵: ج ۳: ۲۶۶). بنابراین «در هندوستان، اهل فضل به این نقص و خرابی پی برده، به اصلاح کار برخاستند، اما در ایران کسی به فکر اصلاح نثر نیفتاد. قدیمی‌ترین کسی که در قرن دهم، در شبه‌قاره هند متوجه نقص و فساد نثر فارسی شد و برای اصلاح آن کوشش کرد و تغییر سبک نثر فارسی را آغاز کرد، مردی بود فوق‌العاده، موسوم به ابوالفضل از اهل دکن» (همان، ۲۸۹) که «در سده دهم و یازدهم قمری در عهد مغول که اوج انشا و نامه‌نگاری به زبان فارسی است، مکاتبات ابوالفضل علمای از بارزترین آثار این حوزه است» (دانشگر، ۱۳۸۷: ج ۲، ۱۱۲۳). او تغییری را در نثر فارسی آغاز کرد که در ایران در اواخر عهد محمد شاه قاجار توسط فضلی ایران در طی رستاخیز ادبی با عنوان نهضت ساده‌نویسی و سره‌نویسی آغاز شد و توسط قائم‌مقام فراهانی به بار نشست.

۳-۱- معرفی ابوالفضل علمای

ابوالفضل بن مبارک بن خضر ناگوری، ادیب، اندیشمند فارسی‌زبان، صدراعظم و معتمد اکبر شاه گورکانی و «نخستین مورخ رسمی دربار او» (صفرزایی و سرافرازی، ۱۳۹۴: ۲۹) و یکی از نه وزیر بزرگ اکبر، معروف به «نه جواهر» یا «ناواراتان» بود. نیاکان او از مردم یمن بودند که از یمن به سند کوچ کرده بودند.

ابوالفضل «در شب یکشنبه، ششم محرم ۹۵۸ هلالی، موافق شب بیست‌وهفتم دی‌ماه سال ۴۷۳ جلالی، از مشیمه بشری به زهنگاه دنیا خرامش» کرد (علمای، ۲۰۰۵: ج ۲، ۲۶۲). او نزد پدرش، شیخ مبارک، به تحصیل دانش پرداخت و «در پانزده سالگی خزاین دانش پدر بزرگوار را گنجور آمد» (علمای، ۲۰۰۵: ج ۲، ۲۶۳). «او در دستگاه اکبر شاه، فرصت مناسب یافت که لیاقت و استعداد بی‌مانند خود را نشان دهد و قدرت و نفوذ فراوان به هم رساند و دیری نگذشت که کوکب اقبالش درخشید و از طرف اکبر به صدارت عظمی برگزیده شد و تا هنگام مرگ، این منصب را حفظ کرد» (اصغر، ۱۳۶۴: ۱۷۷). از آن پس «در مزاج اکبر پادشاه چون آب در گل سرایت کرد» (حسن خان بهادر، ۱۳۸۵: ۶۱). «ابوالفضل دومین شخصیت بعد از اکبر شاه» (صفرزایی و سرافرازی، ۱۳۹۴: ۳۴) و «گویا مغز متفکر این پادشاه کم‌سواد و در عین حال معارف‌پرور بود و در انجام اغلب امور اجتماعی، سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی، مشوق و مشاور وی بوده است» (اصغر، ۱۳۶۴: ۱۷۶). بارزترین نمود نفوذ تفکر ابوالفضل در اکبر شاه، ایدئولوژی دین الهی یا صلح کل است که در این دوره، برای براندازی نفاق و فتنه‌ای که از اختلاف ادیان و مذاهب در هندوستان برپا بود، مطرح می‌شود که به دنبال آن، معاندان، شیخ را به آزاداندیشی و تساهل و الحاد متهم کردند.

باری، ابوالفضل «نزد اکبر شاه به اعتباری چنان عظیم رسید که حتی شاهزادگان را آن مقام و مرتبت میسر نبود» (احمدرازی، ۱۳۷۸: ۴۰۳)؛ از این رو نه تنها محسود بزرگان و درباریان، که محسود شاهزادگان نیز بود. این حسادت و بدبینی به شیخ، سرانجام موجبات قتل او را به دستور یکی از همین شاهزادگان فراهم کرد و سرانجام «به اشاره شاهزاده سلیم در سنه ۱۰۱۱ کشته شد» (حسن خان بهادر، ۱۳۸۵: ۶۱).

۳-۲- آثار علمی

آثار او شامل آیین اکبری، اکبرنامه، ترجمه انجیل، تفسیر آیه‌الکرسی، تلخیص طوطی‌نامه ضیاء‌الدین نخشبی، جامع‌اللغات یا معجم‌اللغه، رقعات ابوالفضل، عیار دانش، کشکول، مناجات منظوم و مکاتبات علمی می‌شود.

مکاتبات علمی: مجموعه‌ای مدون از ترسلات شیخ ابوالفضل علمی است و به نام‌های «مکاتبات ابوالفضل» و «انشاء ابوالفضل» نیز معروف است. این مجموعه «در سه قسم و در سه دفتر است: دفتر اول، سلطانیات: نامه‌ها و فرمان‌هایی که از زبان اکبر پادشاه به پادشاهان و امیران و بزرگان معاصر نوشته و ارسال شده است؛ دفتر دوم، اخوانیات: نامه‌هایی که خود علمی به پادشاهان و بزرگان نوشته است؛ دفتر سوم: منشآت متفرق علمی از قبیل دیباچه‌ها و خاتمه‌های کتب و بیاض‌ها و...» (نوشاهی، ۱۳۹۶: ۱۳۰۲). «عبدالصمد بن افضل محمد، خواهرزاده ابوالفضل، اندکی بعد از کشته‌شدن او شروع به جمع‌آوری آن کرد» (صفا، ۱۳۷۰: ج ۵/۳، ۱۶۹۷). براساس ماده‌تاریخی که گردآورنده در دیباچه این مجموعه آورده است:

«این نسخه کزو علم و ادب نامی شد
 در ساعت نیک چون سرانجام گرفت
 یک موج ز بحر طبع فهامی شد
 تاریخ مکاتبات علمی شد»
 (علمی، ق ۱۱: ب ۵)

تاریخ انجام آن باید ۱۰۱۵ ق باشد و براساس همین ماده‌تاریخ نام این اثر به «مکاتبات علمی» شهرت یافته است. این اثر «از کتاب‌های درسی و رایج شبه‌قاره و سرمشق منشیان متأخر و جزء نصاب امتحان «منشی فاضل» دانشگاه پنجاب لاهور بوده است» (نوشاهی، ۱۳۹۶: ۱۳۰۲ و ۱۳۰۴). نسخ خطی فراوان این اثر که در قرون و نواحی مختلف استنساخ شده و اکنون باقی است، و چاپ‌های سنگی که براساس این نسخ در هند به طبع رسیده، بیان‌کننده ارزش انکارناپذیر این اثر است. همچنین اثر دیگری با عنوان «تفسیر اکبری» یا «تحفه فتحیه» در فهرست‌های نسخ خطی، اثری مستقل از علمی در نظر گرفته شده و بر همین اساس توسط آذر موسوی قوام‌آباد به‌عنوان رساله دکتری او تصحیح شده است. نظر به مقابله‌ای که نگارنده این سطور میان نسخ موجود از تحفه فتحیه یا تفسیر اکبری، نسخه به شماره ۳۸۱۱ متعلق به کتابخانه ملی ملک و نسخه به شماره ۱۰۹۵ از کتابخانه ملی که مبنای رساله مذکور نیز بوده‌اند، صورت داده است، این اثر نه‌تنها اثری مستقل محسوب نمی‌شود، بلکه بخش سوم مکاتبات علمی با عنوان کشکول است که در نسخ مکاتبات علمی یا انشاء ابوالفضل آمده است و مجموعه‌ای از خطب، انتخاب کتب، بیاض‌ها و نثرهای دیگر است.

۳-۳- سبک علمی

در دوره‌ای که علما و فضلا در حوزه زبان فارسی، یعنی ایران و هند و عثمانی، به دنبال فضل‌فروشی و آرایش کلام بودند و نه بیان مطلب، ابوالفضل به‌عنوان نخستین کسی است که به فساد نثر پی‌برد؛ به پشتوانه آگاهی بی‌نظیر و احاطه کاملی که بر زبان فارسی داشت و همچنین طبعی که پرورده مطالعه و تتبع در آثار بزرگان ادب فارسی بود، اصلاح و تغییر نثر را آغاز می‌کند و به گفته خودش در برابر طرز «زمانیان خامه‌پرداز که همگی بسیج بر آرایش الفاظ باشد و معنی را پیرو لفظ دانسته و سجع‌گویی و فاصله‌آرایی را سرمایه فصاحت اندیشند و همان یادگار شعر را پیرایه نثر شمارند و بر تناسب الفاظ و صنعت اشتقاق و آیین ترصیع و روش تجنیس مدار باشد، محسنات بدیعی را دست‌مایه بلندپایگی سخن انگارند و بر مزایای بلاغت و جلال معانی نظر نیفتند، در جولانگاه معنی چالش نمایند و تدقیقات خیالی و تخیلات واهی نخچیر آن عرصه پندارند و پیچش عبارت و دوری استعارات را پیرایه کلام اندیشند. سخن‌سرایی را کاخ دیگر برافراخت و گزارش را خرامش تازه پیش گرفت» (علمی، ۱۸۷۹: ج ۲، ۳۸۱) و سبکی تازه اختراع کرد که تا آن زمان سابقه نداشت. سبکی که دارای مختصات و مشخصات مخصوص خود است و می‌توان آن را «سبک ابوالفضل» نامید.

این «خرامش تازه» و «کاخی دیگر که در سخن‌سرایی برافراخته»، نثری زیبا و منتخب و استوار است و «از آن‌همه بی‌مزگی‌ها و تازه‌گویی‌ها و غلط‌پردازی‌ها که در نثر عهد تیموری و صفوی می‌بینیم، در آن اثری نیست؛ پارسی هموار و یکدست و دور از افراط و تفریط و همراه با همهٔ فن‌های واژگانی و دستوری و نویسندگی. البته نباید فراموش کرد که تمایل او به فارسی‌نویسی و آوردن واژگان پارسی، بر دیگر تمایلاتش در نثر می‌چربد» (صفا، ۱۳۷۰: ج ۵/۳، ۱۷۰۱) و بیش از هر خصیصهٔ دیگری در اسلوب نگارش او نمود دارد؛ چنان‌که «لغات عربی که صدی‌هشتاد سرپای کتب را فرا گرفته بود، در نثر او به صدی‌دوازده تنزل می‌کند» (بهار، ۲۵۳۵: ج ۳، ۲۸۹). او «گاه در استخراج لغات دخیل عربی و استعمال کلمات فارسی چنان اهتمام می‌ورزد که نثرش به نثر سره‌نویسان قرن اخیر شبیه می‌شود» (اصغر، ۱۳۶۴: ۱۸۳)؛ از این رو «او را باید از پیشاهنگان نهضت سره‌نویسی فارسی محسوب کرد» (همان، ۱۸۲).

این شیوهٔ نگارش علّامی بسیار مورد توجه و ستایش مورخان و تذکره‌نویسان و سبک‌شناسان قرار گرفته است؛ چنان‌که مؤلف «تذکرهٔ شمع انجمن» می‌نویسد: «به اتفاق فصحا، روشی که او اختیار کرده، قدیم‌المثال است و با آنکه تکلفات منشیانه هیچ ندارد، لیکن متانت کلام و سلاست سخن و استخوان‌بندی الفاظ و تراکیب عجیبه به‌وضعی افتاده که دیگری را تتبع آن دشوار است» (حسن خان بهادر، ۱۳۸۵: ۶۱).

سبک نگارش ابوالفضل نزد اقران و معاصران او بسیار مستحسن افتاد و نویسندگان بسیاری از قبیل عبدالحمید لاهوری، مؤلف «شاه‌جهان‌نامه» و محمدکاظم مؤلف «عالمگیرنامه» کوشیدند شیوهٔ او را در کتاب‌های خود پیروی کنند، اما انشای آن‌ها گویا سایه‌ای است از سبک نثر ابوالفضل؛ به گونه‌ای که بهار در باب «لطایف الاخبار» می‌گوید: «بویی از شیوهٔ ابوالفضل در آن دیده می‌شود»، یا در مکتوبی از «منشآت حیدراوغلی» با عنوان «کتابت نواب گیتی‌ستانی به سلطان عثمان، خداوندگار روم»، نویسنده با انتحال و اغارهٔ قسمت‌هایی از مکتوب علّامی، با عنوان «خطاب کیهان‌خدیو حق‌پژوه، عدالت‌گرای کوه‌شکوه، نیر سپهر ظل‌اللهی، گوهر معدن شاهنشاهی، جلال‌الدین اکبر پادشاه که به عبدالله‌خان ازبک، اسپهبد ملک توران» سعی در تقلید از سبک ابوالفضل را دارد. اما چون تقلید از سبک او مستلزم معلومات و مهارت کافی بود، آن طوری که باید و شاید موفق نشدند و کم‌کم اغلب نویسندگان دورهٔ تیموریان شبه‌قاره باز به همان شیوهٔ قدیم بازگشتند (اصغر، ۱۳۶۴: ۱۸۴-۱۸۵؛ بهار، ۲۵۳۵: ج ۳، ۲۹۰-۲۹۷؛ صفا، ۱۳۷۰: ج ۵/۳، ۱۷۰۱؛ نوایی، ۱۳۶۷: ۲۱۷-۲۲۲).

ابوالفضل سبک نوین خود را در نگارش منشآت نیز به کار بسته است؛ از این رو تمایزی آشکار میان مکاتبات او با دیگر منشآت این دوره که اغلب در ردیف نثر مصنوع قرار می‌گیرند و غرق الفاظ و تکلفات و عاری از لطف و خالی از معنا و مطلب هستند، دیده می‌شود. در تحلیل سبک منشآت او باید گفت که ابوالفضل در نگارش منشآت، مقید به سبک مشخص و معینی نیست و سبک او در این قالب، ممزوجی است از سبک ساده و فنی، در سلطانیات و در مدخل‌نامه و آنجا که کلام اقتضا کرده -نظیر مدح بزرگان و شاهزادگان- تمام ظرایف ادبی را به کار گرفته و نثری منشیانه و مسجع را پدید آورده است؛ اگرچه در ذکر وقایع، کلامش به سادگی گرایش دارد.

۴- سبک‌شناسی سلطانیات

در بررسی سبک‌شناسانهٔ سلطانیات که دفتر اول مکاتبات علّامی است، این اثر را در پنج لایهٔ آوایی، واژگانی، نحوی، بلاغی و فکری تحلیل می‌کنیم. با این رویکرد می‌توان سهم و نقش هر بخش را در شکل‌گیری سبک نثر ابوالفضل و آنچه موجب تشخیص سبک یا خرامش تازهٔ او شده، دریافت.

۴-۱- سطح آوایی

«سطح آوایی را می‌توان سطح موسیقایی متن نیز گفت؛ زیرا در این مرحله متن را به لحاظ ابزار موسیقی‌آفرین بررسی می‌کنیم» (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۵۳). آنچه بیش از هر مؤلفه دیگری در سلطانیات موجب موسیقایی شدن نثر شده، کاربرد سجع و جناس، خصوصاً در صدر مکتوب، یعنی در تحمیدیه و ادعیه و ذکر عناوین و نعوت و القاب و همچنین در مواقع وصف است. کاربرد سجع در این مواضع گاه به صورت التزام در تمامی قراین است که منجر به نثری مرصع و موزون شده است.

۴-۱-۱- سجع

سجع در تحمیدیه: «سپاس بی‌قیاس، نثار بارگاه پادشاه حقیقی که مملکتش مصون از صدمه زوال است و سلطنتش مأمون از لطمه انتقال؛ فضای بدیع تمامی زمین و آسمان گوشه‌ای است از اقطاع ابداع او و بیدای ناپیدای لامکان، قطعه‌ای است از جهان اختراع او...» (ب ۲۱).

سجع در وصف: «در این هنگام خجسته‌آغاز فرخنده‌انجام که اواخر حوت و اوایل بهار است و زمان اعتدال لیل و نهار، خاطر فیض‌مآثر را مورد صنوف مسرات تازه و مُصدّر انواع لطایف بی‌اندازه می‌یابد. طراوت و نزهت آب‌وهوا به اعتدال رسیده و ابتسام و اهتزاز بهارستان نشو و نما به کمال پیوسته...» (ب ۱۶).

در رکن اصلی مکتوب، جانب اعتدال را گرفته و بدون تکلف و التزام، به اقتضای مورد، نه به شکل پیوسته و مکرر، کلام را به زیور سجع آراسته است:

«افسوس و هزار افسوس که باده این خمخانه، دُرْدآلود است و نبات این شکرستان، هلاهل‌اندود و عالم سرابی است تشنه‌فریب و منزلی است پرفرازونشیب» (ب ۱۴).

در رکن اصلی مکتوب که دربردارنده مقصود اصلی کلام است، نویسنده معنی را فدای لفاظی و سجع‌پردازی‌های بی‌مورد و مکرر نمی‌کند. بار موسیقایی در این بخش بیشتر بر دوش قرینه‌های موزون و ازدواج و جناس‌های پراکنده است: «همواره به ارسال شرایف صحایف محبت و جلال رسایل مودت تحریک سلاسل اخلاص و تأسیس مبانی اختصاص نماید» (ب ۴۰).

شقایق حدایق (ب ۵)، وفور نشاط و شمول انبساط (ب ۵)، برکات حسنات (ب ۶)، تباین اوضاع و تخالف اطوار (ب ۸)، تنصیص و ترصیص (ب ۱۱)، مساحان ربیع مسکون و سیاحان کوه و هامون (ب ۳۶)، قطراتِ مطرات (ب ۳۷)، مجمع‌البحرین عز و علا و مطلع‌السعدینِ مجد و بها (ب ۳۸)، شرایف صحایف (ب ۴۰).

۴-۱-۲- جناس

کاربرد جناس اندک و بیشتر محدود به جناس اشتقاق و شبه‌اشتقاق است:

«طریق ارسال رسل و اتحاف تحف مسلوک باشد.» (ب ۴۰)

«محض انتساب بنوت به خاندان نبوت...» (ب ۳۸)

عفو - محو (ب ۷)، عشر - عشیر (ب ۸)، یغما - تمغا (ب ۹)، تلقی - متلقى (ب ۱۶)، بساط - انبساط (ب ۱۹)، صلح - صلاح (ب ۲۶)، تشریف - شریف (ب ۳۸)، استشمام - شمایم (ب ۴۰)، اساطین - سلاطین (ب ۴۰)، خاک - پاک (ب ۴۲).

۴-۲- سطح لغوی یا واژگانی

«چون کلمه، رکن کلام است و حسن و قبح آن در رد و قبول کلام دخل تمام دارد» (گوان، ۱۳۸۱: ۱۳۲) نوع گزینش واژه‌ها، گزاره‌ای بنیادین در تشخیص سبک است. «استفاده از عبارات و الفاظ ترکی و مغولی و عربی به‌حدّ وفور، از ویژگی‌های ترسّلات عصر تیموری است» (رضایی، ۱۳۹۲: ۲۳۳). چنان‌که در «مناظر الانشاء» که در این عصر از کتب مرجع در فنّ ترسّلات،

خصوصاً در شبه‌قاره هند است، «بسیاری کلمات عربی را در نظم و نثر فارسی سبب حصول متانت کلام دانسته و دلیل آن را بیشتر بودن الفاظ جزیل در کلام عربی در مقایسه با زبان فارسی عنوان کرده است» (گاوان، ۱۳۸۱: ۱۴۰).

نثر ابوالفضل در سلطانیات و در صدر مکتوب که دربرگیرنده عناوین و القاب است و به کلام مسجع و موزون روی آورده، آمیخته به لغات عربی است، اما در رکن اصلی مکتوب، او شیوه خاص خود را در نگارش به کار می‌بندد و نثری روان را که از لحاظ گزینش واژگانی تا حدود زیادی به نثر مرسل نزدیک می‌شود، خلق می‌کند. لغات عربی به‌کاررفته در این بخش، قریب به اتفاق، واژگان مستعمل و رایج در زبان است که نیاز به توضیح و بسطی ندارد:

«خوشامد دوست نباشد که بسا کار از خوشامدگویان ناساخته می‌ماند و به یکبارگی به خوشامدگویان بد نباشد» (ب ۱۷۴).
از دیگر تلاش‌های او در نمایش ظرفیت‌های زبان فارسی، در دو نامه، با مضمون و مخاطب مشترک است. نامه اول، همزوجهی است از فارسی و عربی با درصد بالای لغات عربی و در برابر این مکتوب، در نامه‌ای دیگر، کاربست متقابل و جزءبه‌جزء فارسی‌ای پالوده از آرایش‌های زبانی را در مقایسه با نامه اول شاهد هستیم.

نامه آمیخته به لغات عربی: «بر مرآت ضمیر انور و خاطر ضیاگستر که از اشراقات عالم قدس و الهامات معالم انس انطباع می‌پذیرد، مخفی و محتجب نماند که از ابتدای جلوس بر اورنگ جهانبانی تا حال که مبادی قرن ثانی است، به مساعدت توفیق ازلی و معاضدت تأیید سماوی در خاطر حق‌پرست چنان جلوئه نمایش داد که مقصود از سلطنت و فرمانروایی و ابهت و کشورگشایی تقدیم مراسم شبانی و اقدام بر لوازم پاسبانی است؛ نه جمع مال و منال کردن و در حظوظ فانی و مستلذات جسمانی فرورفتن...» (ب ۳۶).

نامه فارسی: «بر دل دانش‌پسند و دیده آسمان‌پیوند که گنجینه راز خداوندی و آئینه چهره هوشمندی است، پوشیده نخواهد بود که این نیازمند درگاه بی‌نیازی در این سی سال که از نیروی آسمانی به تخت کامرانی رسیده و همیشه پیش‌دید دانش و بینش آن داشته که این همه جهانگیری و فرمانروایی و تیغ‌گذاری و کشورگشایی برای به‌جا آوردن گیرودار شبانی و سرکردن کاروبار پاسبانی است، نه گردآوردن گنج‌های زر و سیم و آراستن تخت و دیهیم و پابه‌گل‌ماندن در خواهش‌های ناپایدار و سرفروبردن در گریبان آرزوهای ناستوار...» (ب ۲۹).

دیگر گزینش‌های واژگانی فارسی:

بزرگ‌کرده‌ها (ب ۶)، کیهان‌خدایو (ب ۷)، اسپهبد (ب ۷)، درآب‌فرورفتن = غرق‌شدن (ب ۷)، ژاژخایان (ب ۷)، دادار (ب ۸)، شادی‌آمود (ب ۸)، اورنگ (ب ۸)، بیداد (ب ۸)، گلگشت (ب ۸)، گریوه (ب ۹)، مغاک (ب ۹)، دادگر (ب ۹)، شکست‌برشکست افتادن (ب ۹)، کارپرداز (ب ۱۰)، واژونی (ب ۱۰)، بسند نمودن (ب ۱۰)، نبرد آزما (ب ۱۰)، شگرف (ب ۱۱)، ایزد بیچون (ب ۱۲)، سگالیدن (ب ۲۰)، بی‌همال (ب ۲۰)، آویزش‌داشتن (ب ۲۱)، تفسیده (ب ۲۳)، دیرکشیدن (ب ۲۴)، سرگرانی (ب ۳۴)، هامون (ب ۳۶)، بی‌بها (ب ۳۱)، سیه‌کار (ب ۳۱)، همگنان (ب ۳۷)، بی‌اندام (ب ۳۸)، بدکیش (ب ۳۳)، یکران (ب ۴۱)، خارااشکافان (ب ۴۱)، سپارش (ب ۴۲)، نکوهیده (ب ۴۳)، گربزت (ب ۴۶)، روزبه (ب ۴۷)، ماندوبود (ب ۴۹)، ازجای‌رفتن (ب ۱۷۳)، دلیری‌کردن (ب ۱۷۴)، گرانی‌به‌هم‌رساندن (ب ۱۷۶)، پاینده (ب ۱۷۶)، برتافتن (ب ۱۷۶)، فراترک (ب ۱۷۶).

از دیگر مواضع کاربرد واژگان فارسی در کنار واژگان عربی در بیان زمان و تاریخ وقایع است. ابوالفضل در کنار اسامی ماه‌های عربی، از نام روزها و ماه‌های فارسی در گاه‌شماری ایرانی استفاده کرده است:

«به پانزده روز، روز دین، بیست‌وچهارم امرداد ماه الهی، مطابق سه‌شنبه سیوم شوال.» (ب ۴۲)

«عید دیگر پانزدهم اسفندارمذ است.» (ب ۱۷۹)

۴-۲-۱- کاربرد کلمات مرگب

رعایت مراتب کاتب و مکتوب‌الیه که در سلطانیات از سردمداران و صاحبان قدرت هستند، اثری مشهود در پیکره زبانی مکتوبات و گزینش واژگان دارد؛ از این رو از کلمات و عبارات عامیانه خبری نیست و با واژه‌های رسمی و فاخر روبه‌رو هستیم. در بزرگداشت و تعظیم کاتب و مکتوب‌الیه و بنابر الزام رسم ترسل عصر و بافت موقعیت حاکم بر فضای نامه در ذکر عناوین و نعوت و القاب، گزینش واژگان به شکل رسمی و درباری و در قالب ترکیبات اضافی به هردو زبان عربی و فارسی است.

جدا از گزینش واژگان رسمی و فاخر، آنچه در گزینش واژگان از سوی ابوالفضل جلب‌نظر می‌کند، کاربرد ترکیب‌های مرگب با فراوانی چشمگیر حالت وصفی و بعد از آن در حالت اضافی است. گویا از دیدگاه او صفات و اضافات مفرد از القای شکوه و اعتباری که مد نظر اوست، قاصر است؛ از این رو با کاربری ترکیبات وصفی و اضافی، خصوصاً بسامد بالای صفت فاعلی مرگب مرخم، تلاش می‌کند ضرب‌آهنگ و وزنی پویا و فعال را در جریان نثر خود ایجاد کند. این ترکیب‌ها در عین ایجاز و القای تصاویر و معانی گسترده به مخاطب، وجه ادبی و هنری اثر را نیز ارتقا می‌بخشند:

«نخستین، نصایح هوش‌افزا فرموده به شاهراه فرمان‌برداری رهنمون گردد و اگر از نامساعدی بخت، گوش حقیقت‌نیوش نداشته باشد، آن ولایت را که ملکی است وسیع و ولایتی است آبادان به یکی از دادگران فرمان‌پذیر سپرده آید. چون عقل صلاح‌اندیش و دیده‌دوربین و گوش‌شنوا نداشت...» (ب ۹).

«از دانایان حکمت‌اندوز تجربه‌کار و جنگجویان به فن ذوفنون که امروز بزم افاقت گرم دارند، چه کسانند و بر چه کیش‌اند و از نادره‌کاران هنرپرداز و صنعت‌های غرایب‌بخش کدام غازه شهرت بر روی دارند» (ب ۴۶).

۴-۲-۲- کاربرد کلمات بیگانه

اگرچه استفاده از عبارات و الفاظ ترکی و مغولی و عربی به‌حد و فور، از ویژگی‌های ترسلات عصر تیموری است و علّامی در مرکز این دستگاه، یعنی در هند و دربار اکبر گورکانی است، استفاده او از لغات ترکی و مغولی و هندی، بسیار محدود و منحصر به برخی کاربردهای خاص حکومتی و لشکری است.

ترکی و مغولی: فلاوزی (ب ۸)، تمغا (ب ۹)، ایلغار (ب ۱۰)، توزک (ب ۱۳)، ایلچی (ب ۲۶)، قابو (ب ۲۷)، تنسوقات (ب ۲۸)، تابینان (ب ۴۷)، جار و بلجار (ب ۴۸)، خرخشه (ب ۱۷۶).

لغات هندی: سجنجل (ب ۹)، برسات (ب ۱۱)، کوتوال (ب ۱۷۷)، چوکی (ب ۱۷۸)، پهر (ب ۱۷۹).

۴-۲-۳- کاربرد متفاوت واژه

علّامی مطابق با الگوهای صرفی و ترکیبی زبان فارسی و با استفاده از عناصر رایج زبانی، ترکیبات و کارکردهای جدیدی ارائه می‌دهد که در زبان رایج، معمول نیست. نمونه بارز آن، کاربرد ضمیر مشترک «خود»، با یک شیوه متفاوت نسبت به شیوه رایج در زبان فارسی است:

«از بدایع سوانح آنکه در هنگام آوردن او به عتبه خلافت خود را خود کشت» (ب ۱۰).

«به‌موجب قبح سریرت و سوء سیرت خودتر شده و طریق گشته، بعضی مقدمات نالایق را شهرت داده» (ب ۳۲).

«آنکه در باب فرزندان امین‌خان و جام و کنکها خیال نموده است، اگر خودها می‌آمدند اولی و انساب بود» (ب ۱۶).

۴-۲-۴- ترکیب‌سازی و ساخت واژگان و ترکیبات خاص

بزرگ‌کرده‌ها (ب ۶)، مگس‌طینت (ب ۶)، نازگونه (ب ۷)، شادی‌آمود (ب ۸)، به‌فروخت‌رفتن (ب ۹)، سخن‌کردن (ب ۱۱)، جهنم‌آباد (ب ۱۲)، ابدپیوند (ب ۱۵)، عشق‌التیام (ب ۱۸)، حوادث‌زده (ب ۲۰)، طرزندان (ب ۲۴)، در باطن می‌ریخت = به

ذهن‌خطور کردن (ب ۲۵)، هیچ‌مدان (ب ۳۰)، طریق‌کشتن (ب ۳۲)، سرفراز کرده‌ها (ب ۳۶)، حقیقت‌آمیز (ب ۳۸)، نصایح‌تبیان (ب ۴۶)، گریزت‌شعار (ب ۴۶)، پیش‌آمده = فرد مقدم (ب ۱۷۴)، معامله‌دان (ب ۱۷۶).

۴-۳- سطح نحوی

«بررسی جمله از نظر محور هم‌نشینی و دقت در ساخت‌های غیرمتعارف، کوتاه یا بلند بودن جملات، کاربردهای کهن دستوری و... در سطح نحوی متن مد نظر است» (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۵۵).

۴-۳-۱- ساختار جملات

در لایه نحوی سلطانیات از لحاظ محور هم‌نشینی، کیفیت و محل استقرار ارکان اصلی و فرعی، مطابق با الگوهای نحوی رایج زبان فارسی است؛ اما از لحاظ طول جمله‌ها، با ساختاری یکدست روبه‌رو نیستیم. گاه جملات به سبک دوره‌های پیشین، کوتاه و خالی از هرگونه حشو و زوائد و به شکل مستقل در معنا و نحو هستند و در برخی مواضع قرارگرفتن ارکان فرعی در جملات و به کار بردن مترادفات و عطف‌های متوالی به یکدیگر سبب ایجاد فواصل زیاد میان مبتدا و خبر و تبدیل جملات به قطعات نسبتاً طولانی شده است. برای مثال، او میان مبتدای «رقیمه الوداد» و خبر «املا نماید» شش سطر ارکان فرعی آورده است (ب ۱۴۳).

۴-۳-۲- کیفیت کاربرد آیات و احادیث در سلطانیات از لحاظ محور هم‌نشینی

در این دوره نثرنویسان، آیات و احادیث را برای آرایش و زینت کلام به شیوه‌ای متنوع و متکلف و به‌صورتی مبالغه‌آمیز به کار می‌بردند؛ اما این عناصر در رکن اصلی سلطانیات به‌صورت محدود و در راستای بیان معنی است، نه آرایش لفظی. ابوالفضل آیات و احادیث را بی‌هیچ‌گونه فاصله و استعمال کلمه‌ای که عبارت عربی را از نثر فارسی متمایز و مجزا نشان دهد به رشته نثر کشیده است؛ چنان‌که گویی ترکیب عبارت عربی، دنباله عبارت فارسی است و حذف آن از سلک عبارت به نظم معانی و پیوستگی و تمامی آن خلل وارد می‌کند. او به‌صورت نقل و اقتباس، قسمتی از آیه یا حدیث را بدون آنکه در کیفیت ترکیب آن تغییری دهد، و با رعایت این نکته که معنی و شأن نزول تمام آیه یا حدیث مذکور چنان‌که مغایر با معنی عبارتی که در آن قرار دارد نباشد، بیشتر به‌صورت ترکیب اضافی و برای توصیف یا تشریح معنی و گاه به شکل جملات معترضه، به طریق تتمیم و تکمیل کلام یا برای تنظیر و تأکید و تأیید معنی، آورده است:

«عمده در موجبات شرف و رتبت منزلت نوع گرامی انسان که مثال اقبالش به توفیق و قیوع و فَضْلَانَهُمْ عَلٰی کَثِیرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا مزین است» (ب ۳۱).

«زمره منتسبان خاصه آن موقف مقدس... که مقصود صدرنشینان مُتَكَبِّرِينَ فِيهَا عَلٰی الْأَرَائِكِ است، مشمول عواطف ما باشند» (ب ۲۸).

«به‌مقتضای غرای تَهَادَوْا تَحَابُّوا عملی فرموده» (ب ۴۰).

«حق جل و علا شاهد است و كَفَى بِاللّٰهِ شَهِيدًا که تسخیر و تفتیح...» (ب ۳۶).

«همواره ابواب مراسلات را مفتوح دارند و السَّلَامُ عَلٰی مَنْ اتَّبَعَ الْهُدٰی» (ب ۲۳).

۴-۳-۳- فعل

شاید بتوان گفت آنچه از لحاظ نحوی در سلطانیات بارز است، کارکرد فعل در ساختار نحوی جملات است. تقریباً در سراسر متن و مانند اکثر متون منشور این عصر، افعال گوناگون با پیشوندهای متعدد و صیغه‌های مختلف در وجه‌وصفی به کار رفته است. همچنین از لحاظ ساختار فعلی، در برخی از مواضع با ساخت‌های فعلی تا حدودی خودساخته مواجه می‌شویم که در

معنای دیگر صیغه‌های فعل به کار بسته شده‌اند. در کنار این ساختارها، کاربرد برخی افعال به شیوه متون قدیم را نیز می‌توان دید.

ماضی استمرای التزامی در جایگاه ماضی التزامی:

«و جاسوس محله قرار دهد و آن جاسوس هر روز و شب وقایع آن محله را آمده، می‌نویسانده باشد» (ب ۱۷۸).

فعل آینده در جایگاه ماضی التزامی:

«همین که طلوع سهیل یمانی خواهد شد» (ب ۱۲).

کاربرد «ی» شرطی، تمنایی، مطیعی و استمراری در افعال، به قاعده قدیم:

«فی‌الواقع، اگر شوق آن مکان مقدس دامنگیر همت شده بود، بایستی رخصت طلبیدی تا مشقت او و اختیار چندین اخطار

این راه دراز، منتج گشتی و ثنوبات اخروی را آماده شدی» (ب ۴۳).

آوردن «ب» تأکید بر سر فعل ماضی، از ویژگی‌های نثر دوره اول است:

«اگر صاحب‌جای برفته باشد» (ب ۱۷۸).

فعل «آمد» به جای «شد»: «در بیهقی و هم‌شیوگان او بیشتر عوض صیغه‌های فعل «شدن» که بعدها در افعال مجهول

معروف‌ترین فعل‌های معین قرار گرفت، صیغه‌های فعل «آمدن» معمول بوده است» (بهار، ۲۵۳۵: ج ۱، ۳۱۹). در متن

سلطانیات در مواردی این خصیصه دیده می‌شود:

«به سعی مجاهدان نصرتمند گرفتار آمد» (ب ۹).

همچنین عوض صیغه‌های فعل «شدن» در مواردی، از فعل «رفتن» استفاده کرده است:

تحریر رفته بود (ب ۷)، به فروخت رفت (ب ۹).

«فعل «نمودن» که از قرن هشتم به بعد، دایره استعمالش وسیع گردید و به جای فعل «کردن»، «ساختن»، «گردانیدن» به کار

می‌رود» (بهار، ۲۵۳۵: ج ۱، ۳۲۱) و نتیجه مسامحات دستوری است، در نثر ابوالفضل بسامد بالایی دارد.

ویژگی دیگری که در ساختار افعال متن دیده می‌شود، حذف فعل یا همکرد فعل با یا بدون قرینه است. اگرچه این

حذف‌ها در سراسر متن بسامد بالایی ندارد، آمیختگی هردو شکل حذف با قرینه اول که جزو مختصات نثر دوره‌های اول

است و حذف فعل به قرینه دوم که از ویژگی‌های نثر متأخر است، نمودی از آمیختگی سبکی نثر ابوالفضل است.

به قرینه اول: «در این هنگام حاکم سیوستان و تته و نواحی سند که سر راه ایران است با لشکر نصرت‌قرین از

بخت‌برگشتگی در پیکار بود و راه عراق مسدود» (ب ۲۷).

به قرینه دوم: «شرحش آنکه موکب عالی در حوالی دمتور، وبا به احسن ابدال رسیده بود» (ب ۴۱).

۴-۳-۴- مطابقت صفت و موصوف به تقلید از زبان عربی

شرایف موثیق (ب ۷)، جلایل عهد (ب ۷)، قلاع حصینه (ب ۸)، عواطف جلیله (ب ۱۰)، امور عجیبه (ب ۱۲)، شعاب

صعاب (ب ۱۳)، ممالک وسیعه فسیحه (ب ۳۷)، والدۀ شریفه (ب ۴۳).

۴-۳-۵- کاربرد ساختارهای مقلوب

خواهش چند (ب ۷)، سعادت‌مند فرزندی (ب ۷)، شامخات جبال (ب ۱۳)، پیشین زمان (ب ۲۰)، روزی چند (ب ۲۹)، مثل او

عاقلی (ب ۴۳).

۴-۴- سطح بلاغی

از آنجا که ابوالفضل به دنبال لفظ‌پردازی نیست، از ساختارهای بلاغی تصنعی که حاصل ذوق ادبی نیست و تنها برای نشان دادن مهارت‌های منشیانه است، دوری می‌کند و به تشبیه که یکی از عناصر اصلی صور خیال و هسته اصلی و مرکزی اغلب خیال‌های شاعرانه است، و استعاره و کنایه که بنابر نظر اهل ادب، مایه‌گرفته از آن هستند (پورنامداریان، ۱۳۷۴: ۱۸۱)، اکتفا می‌کند. در این میان، آنچه بیش از هر خصیصه دیگری تکرار و بسامد چشمگیری دارد، ترکیبات اضافی، در درجه اول تشبیهی و در مرتبه دیگر، استعاری است:

«مبادا غباری بر دامن محبت نشیند» (ب ۷).

«از باده خودکامی مست شده، سررشته هوشمندی گسیخت» (ب ۹).

«همگی توجه به تمهید قواعد رأفت و تأسیس مبانی نصفت و اشاعت انوار الهی عاطفت مبذول داشته، حدایق امانی و آمال ایشان را از رشحات سحاب مکرم و احسان و قطرات مطرات فضل و امتنان تازه و سرسبز می‌داریم» (ب ۳۷).

بیابان اختلاف (ب ۵)، خراب‌آباد صورت (ب ۵)، غبار اکفا (ب ۷)، زلال عفو (ب ۷)، بخار شقاوت و انحرف (ب ۹)، حبال سطوت و قهر الهی (ب ۹)، طوفان بی‌تمیزی (ب ۱۰)، وسعت‌آباد دل (ب ۱۱)، جنود مدرکات (ب ۲۳)، بیدای ناپیدای حمد حقیقی (ب ۲۳)، دیباچه اظهار (ب ۲۳)، صبح شعور (ب ۲۵)، قسطاس اعظم عقل بیضا (ب ۲۶)، گلشن همیشه‌بهار صلح کل (ب ۲۷)، غازه شهرت (ب ۳۱)، نیرین کتاب و سنت (ب ۳۱)، گوهر شب چراغ عقل (ب ۳۱)، موج حیز عنا (ب ۳۲)، عروه و تقای حسن عقیدت (ب ۳۸)، گلزار خواهش (ب ۴۰).

در قیاس با اضافه تشبیهی، دیگر ساختارهای تشبیهی در سلطانیات انگشت‌شمار و محدود به چند مورد است:

«سلاطین که اساطین بارگاه جبروت‌اند.» (ب ۶)، «دل دانش‌پسند که آینه چهره هوشمندی و گنجینه راز خداوندی است.» (ب ۲۹)، «آن گلستان همیشه‌بهار که کارنامه قدرت پروردگار است.» (ب ۴۰)، «دولت ملازمت که اکسیر سعادت است.» (ب ۴۲)، «نیک‌اندیشان حکم کبریت احمر را دارند» (ب ۱۷۴).

۴-۴-۱- استعاره مصرحه

«باده این خمخانه دردآلود است و نبات این شکرستان هلاهل‌اندود» (ب ۱۴).

نوباوه‌های آب و گل = گیاهان (ب ۱۶)، طاووس نگارین زبان = قلم (ب ۱۶)، نخل دولت = نامه (ب ۴۴)

۴-۴-۲- کنایه

کنایات در متن سلطانیات شامل: کنایه از اسم که در صدر مکتوب و در ترکیبات وصفی و اضافی می‌شود که در کنایه از موصوف است و کنایات فعلی که در خلال متن آمده که از لحاظ ساختاری کنایاتی است که به دلیل کثرت استعمال، زودیاب است و در راستای وضوح کلام آورده شده است.

«چون کوتاه‌حوصله بود تاب دنیی دنی نی‌آورد، دم استقلال زد» (ب ۱۰).

گوش بر چیزی داشتن (ب ۱۶)، ید طولی نمودن (ب ۲۴)، در چیزی زدن (ب ۲۶)، پا به گل ماندن (ب ۲۹)، مغز چیزی شکافتن (ب ۳۰)، در لباس چیزی درآمدن (ب ۳۲).

۴-۵- سطح فکری

اگرچه مکتوبات، موضوع و مخاطب واحدی ندارد، هر مکتوبی به نوعی، سفیر عقاید کاتب خود است. در این مکتوبات مبحث صلح کل یا توحید الهی که «متأثر از تفکر صوفیان همه ادیان را چراغی روشن‌کننده راه بشر به سوی حقیقت غایی می‌دانست» (سیدجوادی و هادی، ۱۳۹۰: ۱۸) با دیگر اصول منبعث از آن، نظیر فلسفه تسامح دینی و آزادی اندیشه و برابری

همه مذاهب در یک ملیت واحد و جای‌دادن جمیع عباد در کنف حمایت پادشاه به اقتضای معنی ظل‌اللهی، به‌عنوان بزرگ‌ترین ایدئولوژی این عصر و بارزترین نمود نفوذ تفکر ابوالفضل در اکبر شاه، گاه صراحتاً و گاه به شکل تلویحی، بیان شده و نظام فکری غالب متن است. «علی‌الخصوص نیت حق‌طویت ما که از مبادی انکشاف صبح شعور تا این زمان همواره اختلاف مذاهب و افتراق مشارب منظور نداشته و طبقات انام را عبادالله دانسته، در انتظام احوال عموم خلایق کوشش نموده‌ایم» (ب ۴۰).

۵- نتیجه‌گیری

فن ترسل یا هنر نامه‌نگاری، یکی از فروع علم انشا و از فنون پرربار ادب فارسی است. منشآت یا نامه‌ها، محصول این فن و با سابقه‌ای به دیرینگی پیدایش خط است. از آثار شایان توجه در این حوزه، مجموعه مکاتبات ابوالفضل علّامی - وزیر اکبر شاه گورکانی - است که به «مکاتبات علّامی» یا «انشاء ابوالفضل» معروف است. این مجموعه دربرگیرنده دو بخش سلطانیات و اخوانیات است.

با بررسی سبک‌شناسانه سلطانیات می‌توان دریافت که ابوالفضل به‌عنوان پیشاهنگ سره‌گویی و سره‌نویسی و مصلح نثر بیمار تیموری، نثر منتخب خود را در نگارش منشآت نیز به کار بسته است؛ از این رو تمایزی آشکار میان مکاتبات او با دیگر منشآت این دوره که در ردیف نثر مصنوع قرار می‌گیرند، وجود دارد. نشانه‌های تقلید از نثر علّامی را در شاه‌جهان‌نامه، جهانگیرنامه، لطایف‌الخبار و منشآت حیدراوغلی می‌توان دید.

ابوالفضل در سلطانیات و در صدر مکتوب، بنابر الزام رسم ترسل، نثری منشیانه و مسجع را پدید آورده است؛ اما در بیان مقصود اصلی نامه و ذکر وقایع و رویدادهاست که سبک نوین خود را به کار بسته و نثری ساده و روان را به دور از افراط و تفریط و فارغ از تکلفات منشیانه و تصنعات مترسّله و در عین حال محکم و استوار، با تکیه بر مهارت و معلومات فراوان خود خلق کرده است. بارزترین خصیصه سبکی که در سلطانیات نمود دارد، تمایلش به فارسی‌گویی و فارسی‌گزینی و ترکیب‌سازی و کاربرد تراکیب مرکب، خصوصاً ترکیبات وصفی و اضافی با بسامد بالای صفت فاعلی مرکب مرخم و بعد از آن احتراز از لفظ‌پردازی و تصنع و تزئین کلام است؛ از این رو در سطح بلاغی از اضافه تشبیهی و استعاری و در مرتبه بعد، از کنایه که در واقع القاکننده معنایی گسترده در لفظی موجز هستند، بهره برده و از دیگر ساختارهای بلاغی که تنها برای نشان‌دادن مهارت‌های منشیانه است، اجتناب کرده است. تمایل ابوالفضل به وضوح و روانی کلام در ساختار نحوی سلطانیات نیز خود را نشان داده است. در محور هم‌نشینی، خروجی از فرم‌های دستوری دیده نمی‌شود و در نتیجه کلام او فارغ از هرگونه تعقیدی است. شاید بتوان گفت تنها خصیصه‌ای که از سبک بیمار این عصر توانسته به نثر ابوالفضل رسوخ کند، کاربرد فعل وصفی است که تقریباً در نثر او مانند دیگر نویسندگان این عصر نمود فراوانی دارد. از لحاظ فکری سلطانیات به‌عنوان سفیر عقاید ابوالفضل و مخدوم او، به‌صورت ضمنی و آشکار دربرگیرنده بزرگ‌ترین ایدئولوژی این عصر، یعنی فلسفه صلح کل و منبعث از آن ظل‌اللهی و مقام روحانی پادشاه است.

۶- منابع

- احمدرازی، امین. (۱۳۷۸). *تذکره هفت اقلیم*، تصحیح محمدرضا طاهری، چاپ اول، تهران: سروش.
- اصغر، آفتاب. (۱۳۶۴). *تاریخ‌نویسی در هند و پاکستان*، لاهور: خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران.
- افشار، ایرج. (۱۳۳۴). *سیر کتاب در ایران*، تهران: امیرکبیر.
- بهار، محمدتقی. (۲۵۳۵). *سبک‌شناسی؛ تاریخ‌تطور نثر فارسی*، دوره سه‌جلدی، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۷۴). *سفر در مه*، چاپ اول، تهران: زمستان.
- جهادی، امیر. (۱۳۹۳). «ترسّل در عصر تیموری»، *کهن‌نامه ادب پارسی*، (۲)۵: ۷۵-۹۵.
- حسن خان بهادر، محمدصدیق. (۱۳۸۵). *تذکره شمع انجمن*، تصحیح و تعلیقات محمدکاظم کهدوی، چاپ اول، یزد: دانشگاه یزد.
- خطیبی، حسین. (۱۳۸۶). *فن نثر در ادب فارسی*، چاپ سوم، تهران: زوار.
- دانشگر، مریم. (۱۳۸۷). «ترسّل در شبه‌قاره»، در *دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره*، ج ۲، ص ۱۱۲۲-۱۱۲۶، چاپ اول، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- رضایی، حمید. (۱۳۹۲). «بررسی سبکی نثر ترسّل و انشا در عصر صفوی با تأکید بر نامه نامی»، *بهار ادب*، (۲)۶، پ ۲۰: ۲۴۱-۲۲۵.
- سیدجواد، کمال؛ هادی، نبی. (۱۳۹۰). «ابوالفضل علمای بن شیخ مبارک ناگوری»، در *فرهنگ‌نامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره: براساس فرهنگ ادبی هند و فارسی*، ص ۱۸، چاپ اول، تهران: خان کتاب.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). *کلیات سبک‌شناسی*، چاپ دوم، تهران: فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۰). *تاریخ ادبیات در ایران*، ج ۵/۳، چاپ اول، تهران: فردوس.
- صفرزایی، عبدالله؛ سرافرازی، عباس. (۱۳۹۴). «تأثیر تاریخ‌نگاری ایرانی بر گونه‌های تاریخ‌نویسی تیموریان هند»، *مطالعات شبه‌قاره*، (۲۲)۷: ۲۵-۴۸.
- علمای، ابوالفضل. (۱۸۷۹). *اکبرنامه*، به تصحیح مولوی عبدالرحیم، ج ۲، بنگال: ایسیاتیک سوسایتی بنگال.
- علمای، ابوالفضل. (۲۰۰۵). *آیین اکبری*، تصحیح سر سید احمد، علیگر: سر سید اکیدمی.
- علمای، ابوالفضل. (ق ۱۱). *مکاتبات علمای*، نسخه خطی ش ۱۳۲۰، تهران: مجلس.
- قیاسی، وهاب. (۱۳۹۴). *مکاتبات منثور و منظوم شعرا و فضلالی ایران؛ اخوانیات و سلطانیات*، چاپ اول، تهران: صراط.
- گاوان، عمادالدین محمود. (۱۳۸۱). *مناظرالانشاء*، به تصحیح معصومه معدن‌کن، چاپ اول، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- مردانی، فیروز. (۱۳۷۷). «ترسّل و نامه‌نگاری در ادب فارسی»، *کیهان فرهنگی*، ش ۱۴۷: ۳۷-۴۳.
- نعمتی، نورالدین؛ شیخ‌الاسلامی، محمد، (۱۳۹۶). بررسی اندیشه‌های تاریخی و ادبی شیخ ابوالفضل علمای در اکبرنامه (تاریخ گورکانیان هند)، نامه فرهنگستان، ش ۷، ص ۹-۲۶.

نوایی، عبدالحسین. (۱۳۶۷). شاه عباس؛ مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی، ج ۳، چاپ سوم، تهران: زرین.

نوشاهی، عارف‌الله‌شاه رضا. (۱۳۹۶). فهرست نسخه‌های خطی پاکستان، ج ۳، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
واحد، اسدالله. (۱۳۷۸). «ترسّل و انشای فارسی از آغاز تا قرن ششم»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۴۲(۱۷۲): ۱۶۷-۱۲۱.